УДК 947.7 + 378.4 (09)

Самойлов О.Ф., Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова

Самойлов Олександр Федорович (1981 р.н.). У 2003 р. з відзнакою закінчив магістратуру історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова. Аспірант кафедри нової та новітньої історії. Автор 12 публікацій в наукових виданнях. Тема кандидатської дисертації: *"Студентство українських університетів Російської імперії. 1863-1884 рр."*.

З досвіду організації та проведення вступних іспитів до університетів України другої половини XIX ст.

Стаття присвячена розгляду практики організації та проведення вступних іспитів до університетів України II половини XIX ст.

The article is devoted to the practice of organization and holding of entrance examinations in Ukrainian Universities in the second half of the XIX century.

Історія університетської освіти в Україні другої половини. XIX ст. до сьогодні ще не стала предметом спеціального дослідження ні у вітчизняній, ні в зарубіжній історіографії, хоча є чималий масив публікацій, автори яких торкалися окремих аспектів даної теми.

В дореволюційну добу в працях, присвячених тим чи іншим сторонам діяльності університетів, простежується протиборство двох підходів – консервативного та ліберального. Такі представники ліберально-демократичного табору, як К.Д.Кавелін, В.І.Вернадський, П.Г.Ви -ноградов, Б.Б.Глинський [1] та ін., пояснювали стан університетської освіти в різні періоди характером того чи іншого університетського статуту, що пов'язувалось із зміною монархів. Праці ж С.В.Рождественського, П.Фрелюдіна [2] та ін., які представляли консервативно-монархічний напрямок, відрізнялась описово-апологетичним характером. Однак такий аспект діяльності університетів, як організація і проведення вступних, переводних та випускних іспитів фактично опинився поза увагою майже всіх авторів.

В даній статті робиться спроба простежити порядок проведення вступних іспитів до університетів України у другій половині XIX ст.

В середині XIX ст. особлива увага в системі вищої освіти Росії приділялась попередньому контролю, який здійснювався у відповідності з "Правилами іспитів для бажаючих вступити до університетів", затвердженими ще у 1837 р.

Згідно зі статтею 2 даних правил, частина абітурієнтів, які одержали "задовільні атестати гімназій", за поданням попечителя навчального округу та з дозволу міністра народної освіти могла бути прийнята до університетів без іспитів, якщо гімназія заслуговує на довір'я. До університету св. Володимира, який діяв на підставі власного статуту, без іспитів приймалися юнаки, що закінчили в гімназіях курс навчання з відзнакою і мали право на одержання чину 14 класу. Перелік навчальних закладів, кращі вихованці яких могли не здавати вступні іспити, також встановлювався Міністерством народної освіти [3]. Проте, в університеті св. Володимира навіть для осіб, які могли не складати вступних іспитів, обов'язково проводилися випробування з російської мови [4].

У відповідності зі статтею 93 університетського статуту 1835 р. прийом в студенти здійснювався один раз на рік, перед початком першого піврічного курсу. Заява на ім'я ректора з проханням про допуск до вступних іспитів подавалася з додаванням свідоцтв: метричного, про віросповідання, поліцейського про поведінку, про неприналежність до податного стану, а також документу про освіту, якщо такий був, бо згідно

правилам до вступних іспитів допускались й особи з "домашнім вихованням" [5].

Вихованці гімназій, які закінчили курс з незадовільними результатами, не мали права вступати до університетів. Особи, які не закінчили повного курсу гімназій, аж до початку 50-х рр. XIX ст. могли бути допущені до вступних іспитів в університети та в ліцеї лише по закінченні терміну, що вони провели б у своїх колишніх навчальних закладах до завершення повного курсу навчання [6].

Вказаними Правилами встановлювався й вік бажаючих вступати до університетів, який мав бути не менше 16 років. Виключення допускалося тільки для осіб з "надзвичайними здібностями". Час проведення вступних іспитів визначався Радою університету та затверджувався попечителем учбового округу. Як правило, вступні іспити починалися наприкінці липня – на початку серпня й продовжувались, в залежності від кількості абітурієнтів, три-чотири тижні [7].

Перед початком випробувань створювались екзаменаційні комітети, кількість яких, в залежності від числа вступників, коливалась від одного до трьох. Очолювати їх могли попечитель учбового округу, його помічник та ректор. Персональний та чисельний склад цих комітетів визначала Рада університету, а затверджував попечитель [8].

Абітурієнти складали вступні іспити з таких дисциплін: а) Закон Божий, священна та церковна історія; б) російська граматика, словесність та логіка; в) мови – латинська, німецька та французька; г) математика; д) фізика; е) географія та статистика; ж) історія.

Молоді люди неправославного віросповідання звільнялись від випробувань у Законі божому, священній та церковній історії, а "інородці" замість твору з російської словесності робили переклад з російської мови на рідну та навпаки.

В залежності від предмету, вступні іспити поділялися на усні та письмові. Усні проводились із Закону божого, священної та церковної історії, логіки, географії, статистики, історії та фізики; письмові – з російської словесності, математики та іноземних мов.

Згідно спогадам студента Харківського університету 50-х рр. XIX ст. І.Любарського, абітурієнти складали іспити з усіх дисциплін в один день. На його погляд, а також за свідченнями інших сучасників, обстановка під час вступних іспитів була вимогливою, але в той же час доброзичливою [9].

Екзаменаційні питання з усіх предметів заздалегідь розглядалися та затверджувалися на засіданнях рад факультетів. Для письмових випробувань готувалися теми творів, тексти для перекладів та задачі. З російської словесності підбиралися такі теми, робота над якими давала можливість перевірити не тільки знання абітурієнтів з граматики, але й ступінь їхньої освіченості, ерудиції. Для іспитів з іноземних мов готувалися тексти для прямих та зворотних перекладів, а також теми творів для бажаючих з числа найбільш підготовлених молодих людей. Іспити з математики включали по дві арифметичні, алгебраїчні та геометричні задачі, а також одну з тригонометрії.

При усному іспиті абітурієнт повинен був взяти три питання по кожній науці, тобто взяти три білети по одному питанню в кожному й відповісти на них, причому вступник не мав права на заміну білетів.

Для оцінки знань використовувалась переважно шестибальна система відміток з цифрами від нуля до п'яти, які означали: 0 – повне незнання; 1 – слабкі знання; 2 – посередні; 3 – достатні; 4 – добрі й 5 – відмінні.

Після випробування кожного абітурієнта його оцінка ставилася особисто екзаменатором в список, заздалегідь підготовлений в канцелярії університету, а по завершенні іспиту він підписувався головуючим та іншими членами випробувального комітету. В разі незгоди деяких членів комітету з оцінкою, яку виставив екзаменатор кому-небудь з абітурієнтів, питання вирішувалось голосуванням (більшістю голосів); при рівності голосів перевагу отримувала та сторона, де знаходився голова.

Кожному зі вступників виводилася середня оцінка з усіх предметів. Особи, які набрали менше трійки, в університет не приймалися.

По закінченні всіх іспитів випробувальний комітет складав протокол, в якому зазначались всі зараховані до університету й не удостоєні прийому із зазначенням причин. Ці протоколи разом з екзаменаційними списками потім передавались до ради університету для остаточного затвердження.

Деякі особливості відносно прийому мав в середині XIX ст. університет св. Володимира. Вступні іспити в ньому проводились двічі на рік – після літніх та зимових канікул. На відміну від інших університетів, прохання про допуск до вступних іспитів писалося на ім'я попечителя учбового округу, а не ректора (хоча й подавалося останньому). До вступних іспитів допускалися лише особи, які закінчили повний курс гімназій чи прирівняних до них середніх навчальних закладів, перелік яких визначався радою університету, погоджувався з попечителем учбового округу й затверджувався міністром народної освіти [10].

Однак із вказаного правила були й виключення: в окремих випадках до вступних іспитів допускалися й особи, які не мали

документа про освіту, але в такому разі рішення приймав особисто імператор Російської імперії чи, в крайньому випадку, міністр народної освіти [11]. Тільки в 1857 р. університет св. Володимира був прирівняний до інших російських університетів у праві допуску до вступних іспитів й осіб з "домашнім вихованням" [12].

Суттєві зміни до порядку проведення вступних іспитів в університети були внесені постановою Міністерства народної освіти від 22 лютого 1860 р. У відповідності з ним вступні випробування до університету були розділені на повні (з усіх предметів гімназичного курсу) та скорочені (тільки з деяких дисциплін). Першому піддавалися особи з домашньою підготовкою, із свідоцтвами про закінчення навчальних закладів, прирівняних до середніх, та ті, що навчалися в гімназіях та дворянських інститутах, але не завершили повного курсу, а скорочені іспити складали молоді люди, що закінчили курс в гімназіях та дворянських інститутах з атестатом, який не звільняв їхніх володарів від екзаменаційного випробування.

Екзаменаційну комісію очолював декан відповідного факультету. Голова та професори, які входили до її складу, обирались радою університету, після чого затверджувалися попечителем учбового округу, а інші призначались тим же попечителем. Від вступних іспитів звільнялись випускники гімназій, в атестатах яких передбачалось таке право [13].

Повні іспити проводились з катехізису, священної та церковної історії; російської мови та словесності; латинської, давньогрецької, німецької та французької мов; історії, географії, математики, фізики; природничої історії; скорочені – з російської, латинської, французької та німецької мов, а також історії та географії (для вступників на історико-філологічні факультети); з математики, фізики, природничої історії, російської та однієї з новітніх іноземних мов (на фізико-математичні); з історії, географії, російської, латинської та одній з новітніх іноземних мов (на юридичні); з фізики, природної історії, російської, латинської та німецької чи французької мов (на медичні).

Правилами вперше встановлювався єдиний для всіх університетів термін подання заяв (з 25 квітня по 25 липня) й час проведення іспитів: повного – на початку травня (одночасно з випускними іспитами в гімназіях) та скороченого – в перші дні серпня.

Незважаючи на те, що перелік документів, що додавалися до заяви про прийом до університету, залишався в порівнянні з попереднім періодом без змін, Міністерство народної освіти видало циркуляр, який передбачав, що в разі неповноти документів абітурієнти могли бути прийняті до вузу, але зобов'язані були представити їх протягом року, студенти, які не виконали цієї умови, відраховувались з університету [14].

Як і раніше, вступні випробування ділилися на усні та письмові, але Правилами обумовлювалось, що іспити з російської та іноземних мов обов'язково повинні були письмовими; з інших предметів екзаменаторам дозволялося на їхній розсуд проводити випробування усно чи письмово [15].

На відміну від цифрової шестибальної системи оцінки знань абітурієнтів попереднього часу, § 25 Правил встановлював, що ступінь їх знань визначався словами "досить задовільно", "задовільно" і "незадовільно" [16]. Право на вступ до університету отримали ті з абітурієнтів, які мали оцінки не менше "задовільно" з кожного з предметів.

Однак вже в 1861 р. було постановлено зовсім скасувати вступні іспити в університетах [17]. З того часу в число студентів приймалися всі, хто мав позитивний атестат повного гімназичного курсу, причому на гімназії покладався прийом випускних іспитів не тільки своїх учнів, але й усіх осіб, які бажали отримати право на здобуття вищої освіти (тобто юнаків з "домашнім вихованням" та тих, хто закінчив приватні навчальні заклади) [18].

Випускні іспити в гімназіях проводились із Закону Божого, російської мови та словесності, історії, географії, природничої історії, математики, фізики, латинської, німецької, французької мов. Ті, хто вивчав давньогрецьку мову, могли замінити іспитом з неї одну з новітніх мов.

При оцінці знань випускників на цих іспитах використовувалась шестибальна цифрова система, яка відрізнялась від прийнятої в навчальному процесі гімназій п'ятибальної, де оцінка "0" офіційно не вживалася [19].

Для здобуття права на вступ до університету необхідно було набрати середній бал, а також оцінки з Закону Божого та російської мови й словесності не менше "3", при цьому оцінка "2" (посереднє знання) допускалася не більше ніж з двох предметів, "1" не допускалася зовсім.

Перескладання іспитів для осіб, що не витримали випробувань, не допускалися; для отримання атестату вони могли повторно складати іспити з усіх предметів, але не раніше, ніж через рік [20].

Правилами передбачалася присутність на іспитах в гімназіях представників університетів, які повинні були по закінченні іспитів скласти звіт попечителю учбового округу, який публікувався потім у пресі [21].

Прийнятим в 1863 р. новим університетським статутом установлювалося,

що бути прийнятими до цих навчальних закладів могли юнаки, які успішно закінчили повний гімназичний курс чи склали випускні іспити в одній з гімназій з усіх предметів і отримали відповідний атестат чи свідоцтво. Приватним гімназіям дозволено було проводити остаточні випробування на право вступу до університетів тільки в 1870 р. [22].

Практика 50-60-х рр. XIX ст. засвідчила, що найменш підготовленою частиною абітурієнтів були випускники семінарій, тому в 1873 р. Міністерство народної освіти наказало попечителям учбових округів проводити іспити для випускників семінарій в обов'язковому порядку не менш, ніж з чотирьох предметів: російської, давньогрецької та латинської мов та математики, а з 1879 р. дозволило приймати їх до університетів тільки в тому разі, якщо вони попередньо витримають в гімназіях випробування на атестат зрілості нарівні з гімназистами [23].

Чергові зміни умов прийому основної маси абітурієнтів відбулися в 1873 р., коли Міністерством народної освіти було прийнято рішення взагалі звільнити від вступних випробувань юнаків, які отримали в гімназіях атестати зрілості, залишивши за радами університетів право проводити право проводити вступні іспити на попередніх умовах тільки для тих осіб, котрі не мали атестатів чи свідоцтв [24].

Таке рішення свідчило про цілком задовільний рівень знань юнаків, які успішно закінчили курс гімназій. Так, на вступних іспитах до університету св. Володимира в 1863 р. із 105 абітурієнтів зараховані були 95 (понад 90%); в 1869 р. із 210 – 201 (біля 96%), причому основну масу осіб, які не витримали вступні випробування, становили семінаристи, бо мали значно гірші знання, ніж інші [25].

Університетський статут 1884 р. в питаннях щодо порядку прийому залишив старі підходи. Самі ж правила, які регламентували прийом до університетів після введення в дію цього статуту, були затверджені в 1885 р. [26].

Таким чином, аналіз постанов, розпоряджень, циркулярів, наказів Міністерства народної освіти Російської імперії відносно університетів країни взагалі та університетів, розташованих в Україні, зокрема, свідчить, що умови та вимоги проведення вступних іспитів до них у другій половині XIX ст. постійно уточнювалися, доповнювалися та змінювалися, в тому числі кардинально – аж до відміни цих іспитів як таких; в той же самий час (наприклад, при дії статуту 1863 р.) в різних університетах

Література

1. Кавелин К.Д. Наука и университеты на Западе и у нас // Собр. соч. – СПб, 1899. – Т. 3. – 239 с.; Вернадский В. Об основаниях университетской реформы. – М., 1901. – 24 с.; Виноградов П.Г. Учебное дело в наших университетах // Вестник Европы. – 1901. – Кн. 10. – С. 537-573; Глинский Б.Б. Университетские уставы (1775–1884 гг.) // Исторический вестник. – 1900. – № 1. – С. 324 – 351; № 2. – С. 718–742.
2. Рождественский С.В. Историческое обозрение деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902. – СПб., 1902. – 785 с.; Фрелюдин П. Исторический обзор мер по высшему образованию в России. – Вып. 1: Академия наук и университеты. – Саратов, 1894. – 184 с.
3. Владимирский-Буданов М.Ф. История императорского университета св. Владимира. – Том 1. – Киев: Тип. ун-та св. Владимира, 1884. – С. 476; О приеме молодых людей в университеты и лицеи // Дополнение к сборнику постановлений по Министерству народного просвещения (1803-1864). – СПб.: Тип. Академии наук, 1867. – С. 1001-1018; О разрешении принимать в университет св. Владимира учеников 1-й Киевской гимназии без вторичного испытания // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1838. – Ч. 18. – Отд. 1. – С. CLXX.
4. Воспоминания Е.И.В. От детства до смерти (1841-1869 г.) // Русская старина. – 1917. – Т. 170. – С. 187.
5. Любарский И.В. Воспоминания о Харьковском университете 1850-1855 г.г. // Исторический вестник. – 1891. – № 8. – С. 374-375; Правила испытания для желающих поступить в университеты // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1837. – Ч. 13. – Отд. 1. – С. XXXVIII; Устав императорского университета св. Владимира // Там само. – 1842. – Ч. 35. – Отд. 1. – С. 48.
6. Общий отчет, представленный его Императорскому Величеству по Министерству народного просвещения за 1837 год // Там само. – 1838. – Ч. 18. – Отд. 1. – С. I-CLII; Циркулярное предложение министра народного просвещения о непринимании в университеты и лицеи лиц, окончивших курс в гимназиях с неудовлетворительными успехами // Там само. – 1844. – Ч. 44. – Отд. 1. – С. 47-48; Циркулярное предложение об отмене распоряжения относительно порядка допущения к экзамену в студенты университетов и лицеев тех воспитанников гимназий, кои не окончили в оных полного курса наук // Там само. – 1851. – Ч. 72. – Отд. 1. – С. 34-35.
7. Воспоминания Е.И.В. От детства до смерти (1841-1869 гг.) // Русская старина. – 1917. – Т. 170. – С. 188; О ходе и результатах экзаменов на поступление в Харьковский университет // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1862. – Ч. 116. – Часть официальная. – С. 141-142.
8. Любарский И.В. Указ. соч. – С. 376; Отчет о состоянии императорского Харьковского университета за 1852-1853 академический год. – Харьков: Тип. ун-та, 1853. – 41 с.; Приемные испытания в императорском С.-Петербургском университете // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1859. – Ч. 103. – Отд. 7. – С. 188.
9. Любарский И.В. Указ. соч. – С. 375-378; Московский и Казанский университеты по воспоминаниям П.Ф. Вистенгофа // Соловьев И.М. Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников. Вып. 1-й: Университеты до эпохи шестидесятых годов. – СПб.: Книгоиздательство тип. "Энергия", б. д. – С. 112.
10. Владимирский-Буданов М.Ф. Указ. соч. – С. 257,

475-476, 593-594; Воспоминания Е.И.В. – С. 187.
11. О дозволении принимать в университет св. Владимира студентами некоторых молодых людей, не обучавшихся в гимназиях // Дополнение к сборнику постановлений по Министерству народного просвещения (1803-1864). – СПб.: Тип. Академии наук, 1867. – С. 627.
12. Извлечение из отчета Министерства народного просвещения за 1857 год // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1858. – Ч. 98. – Отд. 1. – С. 33-34; О производстве приема в университет св. Владимира один раз в год // Там само. – 1857. – Ч. 95. – Отд. 1. – С. 139.
13. О приеме молодых людей в университеты и лицеи // Дополнение к сборнику постановлений по Министерству народного просвещения (1803-1864). – СПб.: Тип. Академии наук, 1867. – С. 1016.
14. Циркулярное предложение относительно требования документов от поступающих в студенты университетов // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – Т. 3 (1850-1864). – СПб.: Тип. Академии наук, 1867. – С. 1045.
15. Правила для испытания поступающих в студенты университетов // Там само. – С. 1035.
16. Правила для испытания поступающих в студенты университетов // Там само. – С. 1036.
17. О ходе и результатах экзаменов на поступление в Харьковский университет // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1862. – Ч. 116. – Часть официальная. – С.141-142.
18. По поводу нового университетского устава // Там само. – 1863. – Ч. 119. – Отд. 2. – С. 399.
19. О правилах для испытания учеников 7-го класса гимназий и посторонних лиц, желающих поступить в студенты университета // Циркуляр по Харьковскому учебному округу. – 1862. – № 5. – “Прибавление”. – С. 46.
20. О правилах для испытания учеников 7-го класса гимназий и посторонних лиц, желающих поступить в студенты университета // Циркуляр по Харьковскому учебному округу. – 1862. – № 5. – “Прибавление”. – С. 45-47; Об испытаниях учеников 7-го класса гимназий Харьковского учебного округа и посторонних лиц, желающих поступить в студенты университета // Там само. – 1863. – № 3. – “Прибавление”. – С. 1-12.
21. Об окончательных испытаниях в гимназиях Харьковского учебного округа // Там само. – 1865. – № 18. – “Прибавление”. – С. 4-8.
22. Инструкция для производства окончательных испытаний в частных классических гимназиях на право поступления в университет // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – Т. 4 (1865-1870). – СПб.: Тип. Академии наук, 1874. – С. 942-946.
23. По предложению о недопущении впредь воспитанников духовных семинарий к поступлению в университеты и другие высшие учебные заведения без выдержания ими предварительных испытаний зрелости в одной из гимназий ведомства народного просвещения // Там само. – Т. 7 (1877-1881). – СПб.: Тип. Министерства внутренних дел, 1883. – С. 818; Циркулярное предложение 22 попечителям учебных округов по вопросу о поверочных испытаниях воспитанникам духовных семинарий при поступлении в университет // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1876. – Ч. 183. – Отд. 1. – С. 24-25.
24. Об освобождении молодых людей, имеющих от гимназии свидетельства зрелости (аттестаты), от поверочного экзамена при поступлении в университет // Там само. – 1873. – Ч. 167. – Отд. “Правительственные распоряжения”. – С. 42.
25. Материалы для истории и статистики наших гимназий (без зазначення автора). – СПб.: Тип. Рогальского и К°, 1864. – С. 73; О результатах поверочных испытаний при приеме в высшие учебные заведения в 1869 году // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1870. – Ч. 147. – Отд. “Современная летопись”. – С. 93.
26. Правила о приеме в студенты университета // Там